

Autorit.

**DRAG UR LIVET I LAIUSE SOCKEN
UNDER DEN SVENSKA TIDEN**

AV

JOHANN KÖPP

Särtryck ur Svio-Estonica, Årsbok utgiven av
Svensk-estniska samfundet vid Tartu universitet

TARTU 1937

Est. A-6147

Est.

Tartu Ülikooli
Raamatukogu

27600

26028

Drag ur livet i Laiuse socken under den svenska tiden

av

Johann Köpp.

Den period, under vilken Estland och Livland utgjorde en del av det svenska riket, har i flera hänseenden haft ett vittgående inflytande på de här boende folkens levnadsförhållanden. Särskilt märkbart är detta i den utformning, kyrkan och troslivet fått. Först under denna tid började den lutherska religionen verkligen slå rot i landet, och den protestantiska kyrkans position grundlades tack vare skapandet av en kyrkostyrelse, vilken med några förändringar bevarades under lång tid framåt. Som ett exempel på hur förhållandena på den tiden kunde gestalta sig, särskilt på det kyrkliga och religiösa området, följer här en kort översikt över liv och förhållanden i den i Tartu krets i Syd-Estland belägna socknen Laiuse, som vunnit plats jämväl i Sveriges hävder ¹⁾.

Ekonomiska och sociala förhållanden.

I början av januari 1622 erövrade den svenske översten Henrik Fleming Laiuse (Lais) slott, och från denna tid förblev slottet med underlydande område i svenska statens besittning, ett förhållande, som slutgiltigt stadfästes i freden i Altmark 1629. År 1623 gav konung Gustaf Adolf slottet i förläning åt krigsrådet överste Henrik Fleming, i vilkens släkt slottet förblev under en

¹⁾ Följande artikel baserar sig huvudsakligen på handskrifter. Dessa äro av tvenne slag a) kyrkovisitationsprotokollen, av vilka en del — de för åren 1642, 1646, 1647, 1650, 1671 — bevaras i lettiska riksarkivet i Riga, och en del — de för åren 1634, 1637, 1641 — finnas i kopior i Riga i Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde's arkiv (numera riksarkivet); b) brev från enskilda personer. De flesta av dessa förvaras i svenska riksarkivet, en del i estniska statliga centralarkivet, några enstaka i Laiuse kyrkoarkiv.

lång tid. I vilket tillstånd Laiuse socken befann sig vid den svenska erans början, därom ger oss några räkenskaper en föreställning.

Det är bekant, att det långvariga svensk-polska tronföljdskriget, vilket år 1600 fördes på livländskt område, medförde svåra lidanden för detta land, särskilt krävde den förhärjande hungersnöden 1600—01 många offer. I vilken utsträckning befolkningsförhållandena förändrades, visa följande siffror: före det nämnda kriget, 1599, utvisade resultatet av en revision, som föranstaltats av den polska regeringen, att i Laiuse socken funnos 174 bondehushåll och 42 torp, en svensk revision år 1624 ²⁾ visade emellertid att det i hela socknen endast fanns 28 bondehushåll och två fria gårdar. Större delen av byarna voro öde, fullständigt öde voro likaså adelsgodsen.

Under fredstiden tillväxer befolkningen kraftigt, delvis tydligen beroende på en inflyttning av bönder utifrån. Så se vi att redan år 1630 bondehushållens antal stigit till 98 ³⁾. 20 år senare (1650) registreras vid en kyrkvisitation 140 hushåll; 1680 300, och vid svenska tidens slut hade antalet bondehushåll stigit till 408.

Folkets ekonomiska situation var vid periodens början som följd av krigets förödande inverkan på människor och djur tämligen dålig. Som exempel må nämnas, att enligt en jordrevision år 1624 i hela Laiuse socken ej fanns mer än 34 hästar, 25 oxar och 40 kor.

Även de sociala förhållandena voro ganska betungande. Bonden måste betala flera olika skatter till godsens, säd, lin, humle, ärter, hö, får, höns men också oxar och svin (de senare fördelade på flera hushåll alltefter storlek) samt göra dagsverken. Sedan adelsgodsen efter godsreduktionen (1682—1683) till större delen övergått i statens ägo, medförde det för kungs- eller kronogårdarna utfärdade "reglementet" ⁴⁾ lättnader härutinnan. Detta införde en gemensam ordning för godsens och innehöll särskilda

---

²⁾ Jordrevisionshandlingar (= Jrh) Lifland 1624—1625, Svenska riksarkivet (= RA), Kammararkivet (= KA).

³⁾ Superintendent H. S a m s o n, Relation, *Baltische Monatsschrift* 57, s. 455.

⁴⁾ Se B u n g e, G. F. och T o l l, R. v o n, Est- und Livländische Brieflade II (1861), s. 1007—1020.

bestämmelser angående böndernas skyldigheter, ansvarighet, bestraffning och allmänna rättsskydd. Det må här nämnas, att redan Gustaf Adolfs rättegångsreform hade fräntagit godsherrarna domsrätten över bönderna i brottmål och givit den åt statens domstolar (lanträtterna). Godsherrarna behöllo endast bestraffningsrätten för mindre förseelser. Bönderna fingo även rätt att klaga över godsherrn i hovrätten. Det nämnda "reglementet" gäller särskilt böndernas skyldigheter och deras rättsliga tillstånd. Alla böndernas skyldigheter skulle fixeras och skrivas upp i jordeboken ("vackeboken") och därmed vara oryggligt gällande. Bonden skulle vara skyldig att utföra allt arbete, som pålades honom, liksom han måste lyda godsherrn och hans ställföreträdare; uppstudsighet och vårdslöshet bestraffades. Straffet skulle i viss mån bestämmas av godsherrn eller hans ställföreträdare, men fick likväl icke överskrida en viss gräns, i annat fall skulle bestraffaren själv bli straffad. Svårare förseelser skulle utredas av en därtill förordnad "rättssökare" och några opartiska bönder; bonden kunde också å sin sida föra klagan mot godsherrn och uppsyningsmannen. Om godsherrens dom i dylika fall ej tillfredsställde bonden, så kunde saken dragas inför ståthållaren, som själv avgjorde tvister av ekonomisk art, men överlämnade övriga frågor till lanträtten. Också ståthållarens och lanträttens dom kunde bonden överklaga, hos generalguvernören eller i hovrätten allt efter målets art, under vissa omständigheter t. o. m. inför konungen.

Då förhållandena i Östersjöländerna snart förändrades — det nordiska kriget började — så kunde dessa förordningar och bestämmelser icke ha något varaktigt inflytande på böndernas ekonomiska och sociala förhållanden, men de visa dock, att möjlighet till förbättring fanns.

Fastän under den svenska tiden en förbättring och ett höjande av folkets levnadsstandard ägde rum, så förblev dock på det hela taget böndernas ekonomiska och sociala ställning dålig. Den siste av Laiuse själasörjare under den svenska tiden, Reinerus Broocmann d. y. säger om Livlands bönder helt enkelt, att det 'stackars folket var liveget' och för det mesta mycket fattigt. Ett belysande exempel är att befolkningen, enligt vad Broocmann påstår, aldrig under någon årstid hade en ljusstump i huset, utan måste nöja sig med trästickor. Som följd härav brunno ofta logarna på bondgårdarna, vilket i sin tur ökade eländet. På

herrgårdarna, där man använde ljus och lyktor och där logvägarna voro ordentliga, hände sådana olyckor sällan ⁵⁾.

För att undslippa svårigheterna flydde man från godsens, en företeelse, som tycks ha varit tämligen vanlig. Vid nästan varje kyrkovisitation inregistrerade man sådana som rymt. Ehuru mången gång flykten orsakats av familjeförhållanden eller något brott, så tycks dock skälet i de flesta fall ha varit de svåra levnadsomständigheterna. Man hoppades på bättre förhållanden på annat håll. Som mål för flykten uppgav man ofta Ryssland, men ibland stannade vederbörande dock i det egna landet. De flesta rymlingarna voro män, men man fann också kvinnor i deras skara. Så flydde t. ex år 1647 från Laiuse socken 6 män och 4 kvinnor, av dessa begav sig en till Ryssland, en annan till Sverige och några stannade i Östersjöländerna.

Kyrkan och kyrkans jord.

Laiuse kyrka, vilken existerade redan år 1319 — den exakta byggnadstiden är okänd — och bär den helige Georgs namn (Püha Jüri) var vid början av den svenska eran alldeles förfallen. 1634 återstodo endast väggarna, så att gudstjänsten först måste hållas i en liten kyrka invid slottet och senare i en provisoriskt uppförd träkyrka. Kyrkans iståndsättande visade sig vara en svår uppgift för socknen och krävde lång tid. Fastän överste Fleming, som på söndagen 1651 såg en stor hop bönder församlade vid kyrkan, skänkte 3000 svenska riksdaler till kyrkans uppbyggande och lovade att dessutom bestå allt järnmaterial och alla spikar, så att bönderna själva endast hade att föra dit bjälkar, kalk, sten och bräder, vilket herrgårdarna skänkte, så gick det likväl långsamt framåt med iståndsättandet av kyrkan, detta trots att höga vederbörande upprepade gånger kommo med förmaningar och föreskrifter. Först vid kyrkovisitationen 1680 befinnes stenkyrkan vara i tämligen gott skick och frågan om kyrkbygget är ej längre så brännande.

Av kyrkans inventarier har från den svenska tiden bevarats klockan, som än i dag hänger i tornet. Om klockans ursprung talar en svensk inskrift på denna:

---

⁵⁾ R. Broemann, En Fulständig Svensk Hus-Hålds-Bok... II Afdel., 9 cap., s. 9.

”Till. Gudz. helga. nampns. ähra. sampt. Lays. kyrkia. och. dhes. forsambling. til. hedher. nytta. och. prydnat. hafver. fordom. öfversten. Krigz rådet. och. generalgouverneuren. öfver. Ingermanland. höghvälborne. herre. her. Hindrick. Fleminch. herre. til. Lays. Lächtis. Fagernäs. sampt Isenhof. Tellsta. och. Vaddimasio. denne. klocka. till. Lays. kyrckia. förährat. Anno. Christ. 1643.”

30 år senare göts klockan om och förstorades, vilket man kan utläsa av en inskrift på klockans andra sida:

”Samma. klocka. hafver. Kongl. May.-st sampt. Sveriges. rykh.es radh. och. praesident. vt. hi. dhet. Kongl. bergz. collegio höghvälborne. her. Erick Fleming. friherre til. Lays. herre. til. Fytvna. Eckeby. Rykesteen. Strömsnäs. Svedhie. och. Pickala. Läthit. omgivta. och. til. större. wichtförbättrat. Anno Christi 1673.”

Enligt en anmärkning i 1680 års kyrkvisitationsprotokoll skänkte Erik Fleming t. o. m. två klockor åt kyrkan, och samma år säges kyrkan ha haft hela fyra klockor, därav två små. Av dem försvunno tre under det stora nordiska kriget, medan den fjärde, vilken som vi sett skänkts av Henrik Fleming, bevarats och gör tjänst än i dag, trots att kyrkan år 1887 antändes av blixten och brann ned, varvid klockan glödande störtade ned från tornet.

Kyrkan hade redan under ordenstiden fått 8—9 hakar jord. Sedan dess och särskilt under krigstider hade kyrkans jord minskats till förmån för Laiuse slottsgård och under den svenska tiden uppstå av denna anledning meningsskiljaktigheter mellan prästerna och slottsherrarna. Frågan diskuteras särskilt vid 1638 års jordrevision⁶⁾, och ännu 1674 är saken icke ordnad till båda parternas fulla belåtenhet. Likväl konstaterar man, att kyrkan hade tillräckligt med ängar och åkerjord för att livnära prästen. 1690 får han tillåtelse att bruka även ”änkejord” (”Witwen-Haken”) d. v. s. jord, som avsatts för prästänkornas uppehälle. Detta år utfärdade nämligen ståthållaren G. A. Strömfelt på konungens befallning en förordning, enligt vilken på prosten Broocmanns bön, ett stycke obrukad jord skulle givas åt prästernas änkor⁷⁾. Så skedde också. Snart uppstod oenighet med herrgårdens innehavare angående jorden, och denna togs för en tid

⁶⁾ Jrh, Livland 1638, Protokoll för Dorpats krets, fol. 387, RA, KA.

⁷⁾ Brev från G. A. Strömfeldt 3. II. 1690, Laiuse kyrkoarkiv (LaKA).

ifrån kyrkan och lades åter under godset, likväl blev den senare änyo änkejord.

Till kyrkan hörde också ett litet stycke jord i kyrkans närhet, vilket avsatts för klockarens uppehälle. Klockarens bostad, en gammal loge, var tämligen usel. Laiuse slotts-förvaltaren, som hade skyldighet att bygga klockaren ett nytt hus, tyckes ha ägnat föga intresse åt saken, så att prästen måste upp-lysa höga vederbörande om hur det förhöll sig ⁸⁾. Slotts-förvalta-ren, skriver prosten Broocmann, vet att i Sverige 'Gud vare lov' aldrig användes tvångsmedel, och därför bryr han sig icke om att tillvarataga kyrkans intressen vad beträffar klockarens bostad. Nu förändrades klockarens bostadsförhållanden, så att han verkligen fick en ny bostad. Hans forna bostad inrättade slotts-förvaltaren till krog. Denna omständighet vållar år 1680 kyrkovisitationsnämnden stort huvudbry. Prästen och kyrko-värden klaga över att krogen, som endast ligger på 23 stegs avstånd från kyrkan, utgör en stor fara för denna. Kyrkovi-sitationsnämnden föranstaltade en undersökning av saken, förhörde sig hos de äldre bönderna och kom till den slutsatsen, att den plats, där krogen låg, under långa tider varit klockarens bostad, och att slottsmyndigheterna 'mot herrarnas avsikt och vilja' från-tagit kyrkan jorden, och där byggt en krog, vilken låg allt för nära kyrkan och uppenbarligen vore eldfarlig. Därför befallde kyrkovisitationsnämnden slottsägarna vid 100 riksdalers vite att till hösten riva den förargelseväckande krogen och förlägga den längre bort från kyrkan samt att återbörda den jord, som hörde till klockarbostället och där uppföra ett bostadshus till klockaren, vilket man också skulle kunna använda till skola. Föreskriften uppfylldes emellertid av allt att döma icke genast. När nämligen år 1690 ett stycke av slottets mark mättes upp för att enligt Karl XI:s förordning av år 1687 givas åt Laiuse kyrkas klockare, så gav ståthållare Strömfeldt befallning ⁹⁾ om att ett skolhus skulle byggas på den plats 'där nu den gamla krogen står' och som förut alltid varit avsedd för fromma ändamål ('ad pios usus'). Krogen, som 'inte utan förargelse' hade legat alltför nära

⁸⁾ Brev från prosten R. Broocmann till superintendent G. Preuss 17. VI. 1673, Livl. Överkonsistoriets Arkiv (LÖvKA) 21, RA.

⁹⁾ Brev från G. A. Strömfeldt till Laiuse slotts-förvaltaren 18. V. 1690, LaKA.

kyrkan, skulle man låta flytta till ett annat ställe närmare byn. Man behövde ej frukta, att inkomsterna härigenom skulle minskas, ty krogen kunde man alltid förlägga till en 'plats icke långt från kyrkan'. Denna förordning hade tydligen bättre verkan än den förra, ty klockaren fick nu en bostad på den sedan gammalt därför avsedda platsen.

Prästerna.

Då i början av den svenska tiden 1624 års jordrevision företogs, verkade som pastor i Laiuse en finsk fältpräst ("finscher Feldprediger") — hans namn nämnes inte i revisionshandlingarna¹⁰⁾. Denne fältpräst tjänstgjorde som sockenpräst och fick sin lön av socknen. Förhållandet mellan prästen och församlingsborna synes ej ha varit det allra bästa. Särskilt klaga, enligt vad jordrevisionens handlingar utvisa, 'de fattiga' över att de väl betala prästen lön, men att han ej undervisar dem flitigt ("wleiszigk"). I akterna står ingenting om vad prästen har att genmäla häremot. Det är möjligt att denna finska fältpräst är samme man, som Livlands superintendent Herman Samson, då han redogör för 1630 års visitation¹¹⁾ kallar pastor i Laiuse och vilkens namn var

Bartholdus Eri ci.

När denne pastor tillträdde sitt ämbete är icke bekant, ej heller känner man närmare till hans levnadshistoria; man vet bara att han härstammade från Finland. Superintendent Samson nämnde i sin redogörelse ingenting om Bartholdus Eri ci ämbetsutövning, men andra förefintliga källor ha intet gott att förmäla. År 1634 lämnade Bartholdus Laiuse och blev kyrkoherde i Kodaveré. Orsaken till hans avgång lär ha varit bristande nit i tjänsten och ett dåligt leverne¹²⁾. Bartholdus liv och leverne i Kodaveré uppvisa verkligen många allvarliga orsaker till missnöje. Vid flera tillfällen klagas det över att han inte undervisat folket, utan försummat sitt ämbete och brukat starka drycker, så att han

¹⁰⁾ Jrh 1624—1625, s. 416, RA, KA.

¹¹⁾ Se *Balt. Monatsschrift* 57, s. 455.

¹²⁾ Dr. C. E. v. Napier sky, Beiträge zur Gesch. der Kirchen und Prediger in Livland II (1850), s. 63.; E. Lundström, Bidrag till Livlands kyrkohistoria under den svenska tidens första skede etc. (1914), s. 55.

varje dag är full ("alle Tage voll"). Vid kyrkovisitationen visade det sig också, att böndernas kunskaper voro bristfälliga. Ett hinder för folkets undervisning var prästens bristfälliga språkkunskaper. Han talade, enligt vad ett förhör med bönderna gav vid handen, endast en blandning av finska och estniska, mer det förra än det senare; i varje fall talade han inte det rena estniska språket ("die rechte Esthnische Sprache"). Efter en grundlig undersökning och diskussion fann överkonsistoriet till slut att pastor Bartholdus Erici uppfört sig 'förargligt' i kyrkan, varit vårdslös vid handhavandet av sakramenten, i hela sitt leverne varit galen och full ("toll und voll"), oaktat upprepade förmaningar, varför han avsattes från sitt ämbete 1642¹³). Nästa präst är

G a m a l i e l B e r g (1634—1665)

vilken även skriver sitt namn Bergh, Bergius. Han var svensk och född i Stockholm. Berg var liksom sin föregångare först präst i den närbelägna Torma församling, som han lämnade 1649. En tid efter det han blivit utnämnd till pastor i Laiuse valdes han också till medlem av Tartu lägre konsistorium (1637). Pastor Bergs ämbetsgärning och arbetsresultat fingo i början goda vitsord: vid kyrkovisitationerna (1634, 1637, 1642) förklara båda församlingarnas (Torma och Laiuse) medlemmar, att de äro nöjda med sin präst, ty han lever som han lär och går varje år omkring till församlingsmedlemmarna och kontrollerar 'bedjandet'. Bönderna önska honom 'långt liv' och även prästen är nöjd med bönderna, efter vad han själv säger. Några år senare (1650) förefaller det emellertid, som om det goda förhållandet blivit stört, när visitationsnämnden finner böndernas kunskaper och 'bedjande' 'mycket dåliga' förklarar prästen, att detta inte beror på hans bristande nit utan på böndernas obenägenhet att gå i kyrkan; herrarna tvinga ej folket att gå i kyrkan, kyrkovärden visar ej kyrkan det nödiga intresset — och prästen kan ingenting göra. Kyrkoföreståndarna å sin sida klaga över att bönderna icke vilja höra på, när man ber dem om något ("ersuchet werden") i kyrkans intresse. Kyrkovisitationsnämnden utfärdade för ändamålet lämpliga befallningar och förordningar, avsedda för

---

¹³) Se undersökningskommissionens protokoll RA, LÖvKA 67; överkonsistoriets beslut i samma handlingar 11.

både herrarna och bönderna, om vilkas verkan vi dock ej veta något.

Pastor Berg kvarstod i sitt ämbete till hög ålder. På hösten 1664 anhöll han, att superintendenten för hans 'skröplighets' skull måtte utnämna en hjälppräst åt honom, vilken han själv skulle betala lön, tills dess skulle han försöka att tjäna församlingen så mycket hans krafter tilläto, så att ingen skulle behöva klaga på honom¹⁴). Om han fick någon hjälp veta vi inte, hans dagar voro emellertid räknade, i början av sommaren 1665 dog han i Laiuse¹⁵).

Reinerus Broocmann d. ä. (1666—1704).

Gamaliel Bergs efterträdare i ämbetet var Reinerus Broocmann¹⁶) svensk till härstamningen, född i Kadrina prästgård i Virumaa (Wierland) och son till kyrkoherde Reiner Broocmann, känd i Estlands litteraturhistoria¹⁷). I mars 1666 ordinerades Reinerus Broocmann högtidligen i Tartu till kyrkoherde i Laiuse¹⁸). År 1678 utnämndes Broocmann till prost i Tartu distrikts tredje kontrakt eller 'övre Emajögis [Embachs] distrikt'; dessutom blev han ordförande i Tartu lägre konsistoriums tredje avdelning. Som kyrkoherde och prost har Reinerus Broocmann visat särskilt intresse för skolorna. Han understödde kraftigt sin svåger Bengt Gottfried Forselius i dennes försök att skapa och utveckla folkskolan¹⁹), till vilket vi nedan skola återkomma. Som prost inspekterade Broocmann på våren 1688 alla skolorna i sitt kontrakt och författade en detaljerad berättelse över deras tillstånd²⁰). 'Den Högste vare evigt lov och pris', tillägger han

¹⁴) Brev från kyrkoherde G. Berg till superintendenten 24. X. 1664, RA, LövKA 19.

¹⁵) Brev från Lauise herrgårds ägare till överkonsistoriet 18. VI. 1665 RA, LövKA 20.

¹⁶) Skrivs också Broocman, Brockmann.

¹⁷) Se Eesti Biograafiline Leksikon s. 56.

¹⁸) Brev från R. Broocmann till kyrkoherde E. P e g a u 19. X. 1666, RA, LövKA 20.

¹⁹) Se härom V. Reiman, B. G. Forselius, Eesti Üliõpilaste Seltsi Album III, s. 7—52 och Eesti Biograafil. Leksikon, s. 91.

²⁰) Se Acta de Anno 1688, s. 331, Eesti Riigi Keskarhiiv (ERKA), Eestimaa konsistooriumi arhiiv; O. Liiv, Lisandeid Eesti rahvakooli ajaloole 17. sajandi lõpul (Bidrag till den estniska folkskolans historia i slutet av 1600-talet), s. 15 ff.

i denna berättelse, 'att vi här i landet hunnit så långt, att vi inte endast ha goda gudstjänster, utan att även barnen förstå att bedja vackert; därtill ha skolgossarna icke litet bidragit och bidra alla alltjämt.' 'Fattiga, enfaldiga och i stort mörker vandrande människor' kunna nu tillsammans med sina barn lära känna Gud. Som en god kännare av det estniska språket deltog Broocmann i arbetet med att översätta Den Heliga Skrift till estniska. Han deltog i de av generalsuperintendenten Johan Fischer sammankallade bibelkonferenserna, 1686 i Lindenhof och den följande 1687 i Pilstvere. I språkfrågor understödde Broocmann den ståndpunkt, som intogs av Livlands tongivande präster. Så fann han alls ingen anledning föreligga att konfiskera den i Riga 1695 tryckta estniska handboken, utan detta skedde på prästernas i Estland tillskyndan, vilka icke tålte bokens enkla språkliga form²¹). Prosten Broocmanns intresse för bibelöversättningen liksom för folkskolorna varade livet ut. T. o. m. under de svåraste krigstider arbetade han för att få översättningen av Nya Testamentet tryckt och åtog sig på konsistoriets önskan ännu under sina sista levnadsmånader i början av 1704 att ombesörja en renskrift av det i Lindenhof till nord-estnisk dialekt tolkade Nya Testamentet²²). Detta måste några i konsistoriets brev nämnda präster göra. Prosten Broocmann var mycket bekymrad för att inte arbetet skulle göras tillräckligt noggrant. 'Men jag fruktar att man vid avskrivandet inte överallt ger akt på den absoluta överensstämmelsen'. Då han ansåg, att det var mycket viktigt, att den estniska översättningen av Nya Testamentet kom ut snarast möjligt, ville Prosten Broocmann å sin sida icke lämna något ogjort, som skulle kunna befördra detta ytterst viktiga arbete.' I språkfrågor har man redan uppnått en överenskommelse med Tallinns stads estniska församlings kyrkoherde, och det är hopp om 'att också de övriga med tiden skola komma till insikt om sanningen'. Av konungen hade man redan fått 400 riksdaler till bibelarbetet. Så även i detta hänseende var allting ordnat.

---

²¹) Brev från R. Broocmann till generalsuperintendent Bergius 26. VI. 1702, RA, LÖvKA 43.

²²) Se härom brev från R. Broocmann till generalsuperintendenten 18. II. 1704 och till konsistoriet i slutet av april (odaterat) 1704, båda i RA, LÖvKA 43.

Prosten Broocmanns sista levnads- och verksamhetsår inföll under en svår tid. De oroligheter, som uppstodo under det stora nordiska kriget, inverkade ofördelaktigt på folkets sinnesstämning och gjorde herrgårdarna tomma på folk. De ryska soldathoparnas infall och härjningståg i socknarna i närheten av Peipus tvingade prästerna att fly. För den åldrige prosten, som måste sörja för de av sina själasörjare övergivna socknarna, växte bekymren och arbetsbördan dag för dag. Därtill kom också andra uppgifter som utrustandet av krigsfolk, fyllandet av militära plikter, omsorgen om de nödlidande, särskilt föräldralösa barn, då prosten måste tjänstgöra som mellanhand mellan församlingen och de makthavande. I början hade prosten till hjälp sin son, vilken också han var prästvigd, men på hösten 1701 gick sonen Reinerus Broocmann frivilligt ut som fältpräst. 'Nu äro alla mina tre söner i hans majestät konungens tjänst' konstaterar prosten med tillfredsställelse²³). Men följande år håller arbetsbördan på att bli den gamle övermäktig, och han anhåller hos konsistoriet, att hans son måtte få komma honom till hjälp, ty därför har han låtit honom studera, att denne skulle kunna vara honom till hjälp på gamla dagar²⁴).

Under krigets första år nådde krigsverksamheten ännu icke fram till Laiuse. Tvärtom tycks Laiuse under denna tid t. o. m. ha upplevt en glansperiod åtminstone till det yttre. Efter slaget vid Narva valde kung Karl XII Laiuse slott till vinterkvarter, under det delar av hären placerades ut i herrgårdar och byar runt omkring. Om kungens liv och leverne under uppehållet i Laiuse må här blott nämnas, att han under vinterns lopp ofta gick till kyrkan för att samtala med prosten Broocmann, och att han, innan han for därifrån, enligt vad traditionen förmäler, planterade tre lindar i prästgårdsträdgården, vilka ännu år 1836 funnos kvar på platsen²⁵). Numera ha två av dem försvunnit, men en står ännu kvar i prästgårdens köksträdgård och är i trakten bekant som "Karls lind". Naturligtvis finns det inga dokumenta-

²³) Brev från R. Broocmann till generalguvernören 8. X. 1701, ERKA, Liivimaa Rootsiaegne Kindralkubeneri arh. (LRKKA) XX. 19.

²⁴) Brev från R. Broocmann till konsistoriet 18. VI. 1702, RA, LÖvKA 40.

²⁵) Bekräftat av prästen i Laiuse H. G. v. Jannau, *Inland* 1836, spalt 218.

riska uppgifter om trädets planterande eller vem, som planterat det, men det är troligt, att platsens tradition icke utan skäl förbinder linden med den ryktbare konungens namn. Det starka, kraftiga trädet, med sin yviga krona håller ännu, trots att stammens övre del är kliven mitt itu, stånd mot storm och regn.

Efter konungens avresa (29/5 1701) började ryssarna utveckla en livligare verksamhet i Östersjöländerna. Redan på hösten 1701 förstördes och härjades flera socknar i Sydestland; livet blev svårare dag för dag. Skörden blev knapp, och det lilla man fick kunde man inte sälja, till på köpet var den inte mycket värd. Bönderna och godsherrarna kunde icke betala prästen skatt²⁶). Sinnesstämningen bland folket var inte den bästa, och om entusiasm kunde man alls inte tala. I början av 1702 skriver prosten Broocmann, som själv troget och uppriktigt stod på svenskarnas sida, om sitt kontrakt: 'Många bönder bliva alltför dristiga, de taga emot desertörer och anställa dem t. o. m. som drängar'²⁷).

Snart får Laiuse socken lära känna krigets färd på nära håll. På sommaren 1702 tränger en större hop ryskt krigsfolk in i Tartu distrikt 'härjar och lägger i aska' hela området kring Tartu, skonar icke ens kyrkorna utan bränner ned allt vad som kommer i dess väg. Till Laiuse kom fienden 29 juli tidigt på morgonen. Prosten Broocmann, som 'hållit stånd i det längsta', hade likväl givit sig av med sin familj två dagar förut. Ryssarna satte eld på Laiuse kyrka, prästgård och de närmaste byarna, samma dag lades också Laiuse slott (Lais-Schloss) och hela Jögevatrakten (Laisholm) obarmhärtigt i aska ("jämmerlich in die Asche gelegt"). Människorna måste bo under bar himmel. 'Min vackra väl byggda kyrka, vilkens byggande vållat mig mycken möda och stora kostnader, är fullständigt lagd i aska ("gantz eingeschert")', likaså hela prästgården, av vilken ej finns kvar mer än en liten lada, däri jag är nödsakad att bo' skriver prosten Broocmann till konsistoriet²⁸). Alla prästerna i Tartumaa hade varit tvungna att fly för fienden och lämna sin egendom vind för väg. När faran var över, kommo de tillbaka, den ene efter den

²⁶) Brev från R. Broocmann till konsistoriet 19. IV. 1702, RA, LÖvKA 40.

²⁷) Brev från R. Broocmann till generalguvernören 14. I. 1702, ERKA, LRKKA 19.

²⁸) Brev från R. Broocmann till konsistoriet 16. VIII. 1702, RA, LÖvKA 40.

andre. Också prosten Broocmann var, som vi se av ovan citerade brev, den 16 augusti tillbaka i Laiuse. Nya skräckdagar låta emellertid ej länge vänta på sig; i slutet av augusti härjar åter en trupp ryska soldater, bl. a. också Laiuse-trakten. Därefter blir det emellertid en liten paus i härjningarna. Prosten Broocmann börjar genast styra och ställa för att kunna återupptaga sitt liv. Han bygger ett litet boningshus, stall, badstu och lador och kör dit stockar för att bygga en större lada och ett häststall²⁹⁾. Det är emellertid icke lätt att kunna draga sig fram, ty hela socknen är så ödelagd, att prosten ej vågar hoppas att kunna tjäna sitt uppehälle på flera år³⁰⁾. Likväl försöker han fylla sina plikter och sörja för sitt kontrakt; han planerar en visitationsresa under sommaren och ämnar skipa rätt i sitt kontrakt, om fienden tillåter det³¹⁾. Detta tycks också ha varit möjligt att genomföra, ty följande vår och sommar härskade tydligen fred i Laiuse. På hösten 1703 blev det nya oroligheter och svårigheter och Laiusetrakten upplever åter hemska dagar: i slutet av september äro ryska soldater i verksamhet, särskilt i Tartumaa. I Laiuse har man natt och dag deras hemska förstörelsearbete framför ögonen. Prosten Broocmann hade så när fallit i fiendens händer. Han räddade sig med knapp nöd genom flykt 'tvärs igenom snår och moras' och vilda skogar på ofarbara vägar, vilka dessförinnan ingen människa kände till³²⁾. Strax före jul doko ryssarna åter upp på Pejpus strand, och prosten Broocmann, som under tiden bott i Laiuse, flydde med sin familj till Tartu, men knappt återkommen måste han den 19 januari åter fly, ty i grannsocknen Torma vimlade det av ryssar, vilka brände och skövlade³³⁾. Folket på platsen levde och arbetade i oavslutlig skräck och ångest. Så kom åter några lugnare veckor, men tillståndet var och förblev alltjämt svårt. 'Gud vet, vad jag arme man har måst lida under kriget, medan jag vandrat från

²⁹⁾ Brev från R. Broocmann till konsistoriet 8. III. 1703, Gesellschaft für Gesch. und Altertumskunde's arkiv, Riga, nr. 653.

³⁰⁾ Brev från R. Broocmann till konsistoriet 28. II. 1703, RA, LövKA 43.

³¹⁾ Brev från R. Broocmann till konsistoriet april 1703, RA, LövKA 40.

³²⁾ Brev från R. Broocmann i Tallinn till generalsuperintendent Bergius 18. II. 1704, RA, LövKA 43.

³³⁾ Brev från R. Broocmann i Tallinn till generalsuperintendent Bergius 18. II. 1704, RA, LövKA.

plats till plats', skriver prosten våren 1704 till konsistoriet ³⁴). Många gånger hade han svävat i största fara 'hos de obändiga bönderna'. Till allt detta kommo de ytterst svåra ekonomiska förhållandena. På alla år d. v. s. allt sedan den stora hungersnöden (1695 och följande år) hade prosten icke kunnat föra bort sin säd eller sälja den; så länge kung Karl uppehöll sig i Laiuse hade han måst spara all säd för dennes räkning och ej vågat sälja något; nu hade ryssarna bränt allt, som fanns tillsammans med logen, och prosten får se sig om efter bröd. De många flykterna till staden ha krävt stora kostnader, likaså det obligatoriska underhållet av soldater; men prosten har detta oaktat reglementsenligt utrustat tvenne dragoner. Kyrkornas tillstånd är uselt, och församlingarna förmå icke göra mycket för att hålla dem i stånd. Bönderna och godsherrarna äro mycket fattiga, kyrkoinventarierna äro förstörda; bl. a. har fienden fört bort de klockor, som man icke kunnat gömma i jorden eller kasta i vattnet ³⁵). Dessa pessimistiska beskrivningar av tillståndet, vilka säkert äro med sanningen överensstämmande, äro prosten Broocmanns sista kända livsyttningar. Snart bröts den åldrige arbetsmannens kraft, och år 1704 'i pingstveckan' gör ett slaganfall slut på hans liv ³⁶). Med prosten Broocmann bortgick en man, vars djupa allvar, stora plikttrohet, vidsynthet och uppriktiga kärlek till folket utan gensägelse väcker vår djupa beundran och vördnad. Hans liv har verkligen förtjänat det eftermäle, som en av hans efterträdare i senare tid givit det i Laiuse kyrkokronika, att det var 'rättfärdigt och föredömligt' ³⁷).

Hans efterträdare blev sonen

Reinerus Broemann d. y.,

vilken föddes i Laiuse 28 augusti 1677 och studerade vid Tartu universitet 1695 och i Wittenberg. År 1699 ordinerades han i

³⁴) Brev från R. Broocmann till konsistoriet 6. V. 1704, RA, LÖvKA 41.

³⁵) Brev från R. Broocmann till konsistoriet, "prod. Pernau 4. V. 1704", RA, LÖvKA 43.

³⁶) Brev från R. Broocmann d. y. till konsistoriet 15. VI. 1704, RA, LÖvKA 41. Pingstdagen inföll detta år den 5 juni (Ch. Kelch, Continuation, s. 378).

³⁷) Prästen i Laiuse J. H. Mylius (1756—1779) i Laiuse kyrkbok, II, s. 111, ERKA.

Tartu till hjälppräst åt sin fader i Laiuse ³⁸). Redan dessförinnan i förra hälften av samma år, önskade godsägarna i Tarvastu i Viljandimaa (kretsen Fellin) 'i församlingens namn' kalla honom till kyrkoherde därstädes, då de visste, att han kunde estniska, hade studerat vid Tartu universitet samt var hederlig och ordentlig i sin vandel ³⁹). Tydligt gick icke denna önskan i uppfyllelse. Två år senare anhåller Kursi församlings patron i de tyska och estniska församlingarnas namn, att konsistoriet måtte förordna Broocmann till kyrkoherde i Kursi ⁴⁰). Man betonar därvid särskilt Broocmanns kunskaper i det 'otyska' språket och förklarar, att det i detta hänseende hittills varit illa ställt i Kursi församling: prästerna ha för det mesta varit utlänningar, vilka endast bristfälligt behärskat landets språk ("Landes Sprache") därför 'förstår större delen mycket litet' och har inga kunskaper om sin kristna tro, så att man måste befara, 'att mången själ, som dag för dag lugnt levde vidare i sin, okunnighet, skulle förvilla sig från den rätta vägen'. Av okänd anledning medför ej heller denna anhållan åsyftad verkan. I stället anmäler sig pastor Broocmann på hösten 1701 frivilligt som fältpräst och säger sig vara beredd att tjänstgöra utan ersättning ⁴¹). Följande år önskar emellertid fadern hans hjälp och anhåller, att han måtte bli befriad från krigstjänsten ⁴²). Ett år senare, den 6 april 1703, blev Reinerus Broocmann kyrkoherde i Lohusuu. Fadern bad honom emellertid stanna kvar som sin medhjälpare. Reinerus Broocmann hade knappast ett år varit präst i Lohusuu, varvid han fått vara med om ryssarnas överfall på socknen, förrän det öppnade sig möjlighet för honom att bli kyrkoherde i sin födelsesocken; efter prostens Broocmanns död gävo godsägarna uttryck åt en önskan — i vilken även Broocmann själv instämde — att

³⁸) En utförligare levnadsbeskrivning finnes i Svenskt biografiskt lexikon VI (dr. B. Boethius) (1926), s. 415—420.

³⁹) Brev från godsägaren i Tarvastu till konsistoriet "prod. 9. III. 1699", RA, LÖvKA 38.

⁴⁰) Brev från E. v. Güntersberg till konsistoriet 26. IV. 1701, RA, LÖvKA 39.

⁴¹) Brev från bataljonschefen B. Taube till generalguvernör E. Dahlberg 14. IX. 1701, ERKA, LRKKA, X, 4; brev från prostens R. Broocmann till generalguvernören 8. X. 1701, ERKA, LRKKA, XX, 19.

⁴²) Brev från prostens R. Broocmann till konsistoriet 18. VI. 1702, RA, LÖvKA 40.

han skulle bli faderns efterträdare⁴³). Både konsistoriet och ståthållaren G. Strömfeldt tillstyrkte Broocmanns utnämning till kyrkoherde i Laiuse⁴⁴), varvid konsistoriet karaktäriserade Broocmann som en man, vilken 'trätt i sin faders fotspår' och genom sitt liv och sin lära blivit Laiuse församling kär; han hade också verkat som präst under farliga omständigheter, dels i fält, dels som sin faders medhjälpare, dels i Lohusuu församling och måst leva i stor fattigdom.

Innan utnämningen kom, förändrades de yttre förhållandena fullständigt; efter Tartus fall (13—14/7 1704) råkar hela Tartumaa i ryssarnas våld. Med tanke på 'den ed han svurit konungen av Sverige' flydde Broocman med de sina till Tallinn, varifrån han anhöll om konsistoriets medgivande att få verka som fältpräst, ty han var tvungen att försörja sin familj⁴⁵). Han fick också anställning som fältpräst och slog sig ner i Riga. Under tiden hade han avlagt kyrkoherdeexamen, och han utnämndes till kyrkoherde i Laiuse församling.

Det var emellertid mycket ovisst, om han skulle kunna tillträda sitt ämbete i hemsocknen. På initiativ av prästen i Otepää församling, Adrian Verginius⁴⁶), behandlades efter Tartus fall frågan om huruvida prästerna skulle återvända till sina församlingar, om ryssarna garanterade dem tros- och samvetsfrihet. Konsistoriet överlät hela avgörandet åt regeringen⁴⁷). Som av skriftväxlingen framgick vållade den ed, som ryssarna fordrade av prästerna, stora bekymmer. Prästen måste nämligen svära vid 'Gud och Hans Heliga Evangelium', att han skulle förbli tsaren en trogen undersåte, och öppet tillstå, om han kände till något 'farligt förräderi'. Han måste också bestyrka, att han icke underhöll någon skriftväxling med den svenske kungen eller någon av

---

⁴³) Brev från Laiuse sockens "Eingepfarrte" till konsistoriet "prod. 18. VII. 1704" och från R. Broocmann till konsistoriet 15. VI. 1704, båda i RA, LövKA 41.

⁴⁴) Brev från konsistoriet till konungen 20. VII. 1704, från G. A. Strömfeldt till konungen 6. VII. 1704, båda i RA, Livl. General. Consistorium II.

⁴⁵) Brev från R. Broocmann till konsistoriet 2. VIII. 1704, RA, LövKA 41.

⁴⁶) Brev från A. Verginius i Tallinn till konsistoriet 4. VIII. 1704, RA, LövKA 41.

⁴⁷) Brev från konsistoriet 16. VIII. 1704, RA, Livl. Gen.-Cons. II; den ed, som avfordrades prästerna, är bifogad.

hans högsta krigsledning, att han alltid skulle stanna i staden och landet och icke skicka någon av de sina ifrån sig. 'Skulle jag icke hålla denna ed och företaga mig något i strid därmed, som icke komme till mina överordnades kännedom, må Gud straffa mig till kropp och själ, och skulle det bliva uppenbart, så må jag bliva skoningslöst straffad med den nesligaste död. Denna ed underskriver jag också med min hand. Så sant mig Gud hjälpe till kropp och själ.'

Sent omsider, i början av år 1706, anlände regeringens svar till konsistoriet, vari anbefalldes att väl övertänka saken och med kommandanten i Tartu diskutera erforderliga garantier för de återvändande prästerna ⁴⁸⁾. Då tillståndet under tiden blivit lugnare, synes det ha blivit möjligt för prästerna att vända tillbaka, och konsistoriet tillfrågade dem alltså, om de voro beredda härtill, om ryssarna gävo de nödiga garantierna ('Paroll'). Laiuse kyrkoherde, Reinerus Broocmann, svarar därtill ⁴⁹⁾, att han icke känner någon högre önskan än att vara hos de honom 'anförtrodda fåren', men det är omöjligt att veta, hur mycket man kan lita på ryssarna; de äro grekiska katoliker och deras löften står på skruvar ('alle Versprechen steht auf Schrauben') 'ty man vet, att hos dem torteras människor endast på grund av en misstanke, och de äro utan varje slags rättsskydd' ⁵⁰⁾. Vidare är det förstaeligt, att 'moskoviten' fordrar trohetsed av sina underlydande, i vilken ställning de än befinna sig. 'Jag vet inte, om mitt samvete kan tillåta mig att svära trohet åt den, vilken jag i hjärtat kan vara lika litet trogen som Dehlila var Simson, dessutom är jag född, uppfostrad och har tjänat mitt bröd under min allra nådigaste och rättfärdigaste konung och vid mitt ämbets-tillträde har jag svurit honom en trohet, vilken icke ens döden skulle kunna tvinga mig att svika' ⁵¹⁾. Härmed vill han emeller-

⁴⁸⁾ Se även J. Köpp, Mõningaid lisaandmeid oludest Lõuna-Eestis Suure Põhjasõja algusaastal. *Ajalooline ajakiri* 1927, s. 205 ff. (Några uppgifter om tillståndet i Sydestland under det stora nordiska krigets första år.)

⁴⁹⁾ Brev från R. Broocmann till ståthållare Strohkirch 18. II. 1706, RA, LÖvKA 15.

⁵⁰⁾ Den förut nämnde prästen i Otepää, Adrian Verginius (Virginus), vilken återvände till sin församling, avrättades, enligt vad man vet, av ryssarna 1706 i Tartu.

⁵¹⁾ Se härom Fr. Bienemann, Die Katastrophe der Stadt Dorpat, s. 130 ff.

tid icke säga, att han håller sig undan från sin församling av fruktan, utan han överlämnar sig fullständigt i sina överordnades händer och underkastar sig deras befallningar. Man måste hoppas, att det snart blir fred, så att var och en kan återvända till sin plats.

Förmodligen återvände Broocmann till Laiuse, men det saknas närmare uppgifter om och i vilken utsträckning han kunde verka där. Då tillståndet i Tartumaa särskilt efter 1706 åter blev tämligen oroligt⁴⁴⁾, och svenska och ryska soldathopar ömsevis voro i farten, kunde det naturligtvis icke bli mycket bevänt med det fredliga kulturarbetet. När Estland och Livland år 1710 slutgiltigt övergingo i rysk besittning, dök Reinerus Broocmann, som flyktning upp i Stockholm 1711 och blev snart kyrkoherde i Norrköping. Där verkade han också en rad år, från 1723 som prost — tog avsked 1735 och dog 3/3 1738.

Det må också nämnas, att Reinerus Broocmann under den tid han bodde i Sverige skrev en större hushållsbok, vilken brett och detaljerat behandlar alla olika hushållsfrågor ur praktisk synpunkt. I denna omtalar han flera gånger i korthet, hur det ena eller andra arbetet utföres i Estland och ger några små exempel på livet och förhållandena i Livland och särskilt i Laiuse⁵²⁾.

Kyrkans verksamhet, kyrklig administration och folkets religiösa och moraliska liv.

Gudstjänst hölls varje söndag och på alla större kyrkliga eller statliga helgdagar. År 1634 hölls, enligt vad prästen upplyste, på söndagen gudstjänst för de "otyska" kl. 8, varefter följde tysk eller svensk gudstjänst, allt efter åhörarnas nationalitet. År 1680 har behovet av gudstjänster på främmande språk tydligen minskats, ty på sön- och helgdagar predikas i kyrkan på "otyskt" språk; på böndagar och andra 'tacksägelsedagar' också på tyska. I en rapport år 1692⁵³⁾ beskriver prästen gudstjänstens förlopp

⁵²⁾ En Fulständig Swensk Hus-Hålds-Bok Om Swenske Land-Hushåldningen i gemen och i synnerhet... af Reinerus Broocman. Första Delen. Norrköping 1736. Andre Del... Norrköping 1739.

⁵³⁾ Relation wie der Gottesdienst mitt allen Ceremonien in der Laischen Kirche gehalten wird etc. d. d. 9. Jan. 1692 Reinerus Broocmann, LaKA.

sålunda: omkring klockan 8 ringes det första och en timme därefter andra gången. Under tiden har större delen av menigheten samlats, och prästen börjar hålla skriftemål. Varje skrifteand läser särskilt för sig upp syndabekännelsen, och därefter utdelar prästen syndernas förlåtelse. De ungdomar, som komma till skriftemål utan att dessförinnan ha erhållit undervisning av kyrkoherden i hans 'arbetsrum', tagas icke emot utan måste gå till prästen för att läsa katekes och värdigt förbereda sig till den heliga nattvarden. Efter skriftemålet ringer det för tredje gången, och nu börjar den allmänna gudstjänsten. Gången av denna är följande: Sedan församlingen sjungit en morgonpsalm 'ber' klockaren högt morgonbönen, trosbekännelsen ("Glaube") och några bibelspråk. Därefter framträder ett par skolpojkar, som inför den församlade menigheten ställa frågor ur katekesen till varandra och med klar röst svara därpå.

Nu sjunger man, Te Deum laudamus och Kyrie, sedan intonas "Gloria in excelsis Deo" och sjunges "Au, kiitus olgu igavest" (Lov och pris vare i evighet o: "Allena Gud i himmelrik..."). Så följer läsandet av episteln, en efter årstiden och evangeliet lämpad psalm sjunges av klockaren, därefter läses evangeliet och trosbekännelsen. Efter ännu en psalm håller prästen predikan från predikstolen, varvid han också förklarar loco exordii — ett stycke, som uppläses ur katekesen. Predikan är analytisk, däri inflätas de nödvändiga förmaningarna och lärdomarna till menighetens uppbyggelse. Sedan man efter predikan avsjungit menighetens psalm, följer så nattvarden 'på övligt sätt'. Nattvardsgästerna gå fram i bestämd ordning, först männen, sedan kvinnorna och sist de unga. Gudstjänsten slutar med välsignelsen och en psalm. Därefter följer "actus parochiales".

Katekesen hade varit i bruk redan långt före den tid, varmed vi nu sysselsätta oss. Vid 1634 och 1637 års kyrkovisitationer förklarar prästen, att den läses regelbundet före och efter predikan. Vid 1650 års kyrkovisitation gives följande föreskrift: Efter evangeliet skall katekesen läsas och förklaras, 'långsamt och tydligt' och efter predikan skall man försöka utröna, hur mycket åhörarna förstått. Den, som icke förstår katekesens huvudstycken, den skall prästen icke viga, ej heller får han gå till skriftemål eller nattvarden eller stå fadder.

Att gå i kyrkan betraktades under den svenska tiden som böndernas oavvisliga plikt. Särskilt bestämda föreskrifter giver

härvidlag kyrkovisitationsnämnden år 1669. Enligt denna måste varje gudstjänst besökas av så många som möjligt från varje hushåll. Om från någon bondgård alltför få eller ingen alls skulle komma till kyrkan, så straffades såväl husbonden som den som uteblivit utan giltigt skäl med en, två eller tre "vita" alltefter graden av förseelsen. Visade den felande 'halsstarrighet' så sattes han i kyrkstocken. Varje kyrkovärd hade skyldighet att hålla uppsikt över sin grupp bönder och angiva dem, som uteblevo från gudstjänsten för kyrkoherden, som i sin tur uppgav deras namn för kyrkoföreståndaren, så att de skulle få sitt straff. Om kyrkovärden själv skulle utebli utan tvingande skäl, så måste han betala dubbla böter och dessutom sitta i kyrkstocken. Sist förbjödos de 'halsstarriga' att höra Guds ord, och de, som föraktade sakramenten, fingo ej begravas på kyrkogården utan skulle begravas i kärret. Dessa föreskrifter inskräpades vid de följande visitationerna (1680, 1683); särskilt betonar man kyrkovärdens skyldighet att övervaka och bestraffa försumliga kyrkobesökare.

Liksom kyrkobesökandet är också nattvardsgången obligatorisk; en förutsättning därför är emellertid goda kunskaper i katekesen. När det vid 1641 års visitation visar sig, att en bonde, som ej ens kan 'bedja', likväl av prästen tillåtits att gå till nattvarden, så förbjuder visitationsnämnden bestämt den, som inte åtminstone kan läsa Fader vår att taga nattvarden.

Huru påbudet om kyrko- och nattvardsgång i realiteten efterlevdes, därom upplyser oss några små meddelanden. År 1637 karakteriserar prästen i Laiuse Gamaliel Berg i ett brev till Tartu lägre konsistorium tillståndet sålunda⁵⁴): 'Här äro många, som sällan gå i kyrkan och än mera sällan till Herrans bord, så länge de äro vid hälsa. Men om de bli sjuka och själen, som man säger, står dem på tungan ("die Seele, wie man sagt, ihnen auf der Zunge steht"), så skicka de efter prästen'. För prästen är det ett allvarligt problem, om han verkligen skall tillhandahålla sådana gemena ("ruchlose") människor kyrkans tjänster. Ibland läsa vi i kyrkovisitationsprotokollen också gynnsamma omdömen. Så gå 1646 och 1647 alla bönderna och herrarna till 'Herrans bord'. Några år senare äro emellertid omdömena helt motsatta. År 1650 klagar prästen, att bönderna försumma kyrkobesöken, resultaten av hans förkunnelse äro mycket ringa, och visitationsnämnden

⁵⁴) Brev från G. Bergh "prod. 9. Jan. 1637", RA, LövKA 68.

måste 'med smärta höra' att bönderna inte förstå att bedja och icke flitigt gå i kyrkan eller till den heliga nattvarden. Trettio år senare erkänner den dåvarande själasörjaren, Reinerus Broocmann, att bönderna 'icke alltför flitigt' gå att höra Guds ord, medan de alla komma till nattvarden 'utom två'.

En orsak till de alltmer försummade kyrkobesöken tycks ha varit arbetsordningen på godsen. I många socknar klaga bönderna vid kyrkovisitationen över att de om lördagarna få stanna på godsen till sent på aftonen, ofta t. o. m. så länge, att de inte komma hem förrän på söndagsmorgonen; och på söndag kväll måste de ofta åter vara på herrgården. Bönderna på Laiuse slottsgård klaga sålunda vid 1671 års kyrkovisitation, att de komma hem alltför sent på lördag afton, och söndag kväll måste de vara tillbaka på slottsgården för att under natten tröska på logen. Fastän slottsförvaltaren lovar att om möjligt ändra på saken, ger visitationsnämnden den stereotypa befallningen, att man på lördagarna skall låta bönderna gå hem 'i rätt tid så att de kunna vila sig och sedan gå i kyrkan' och ålägger prästen att övervaka, att befallningen efterkommes. Förhållandena tyckas verkligen också ha förändrats, ty några år senare, 1680, låter man arbetarna, enligt vad det förklaras vid visitationen, om lördagarna gå hem 'före solnedgången' eller vid vespertiden ("um die Vesper Zeit"), ehuru det tillägges, att man ännu hör klagomål över denna sak.

En fridstörare och ett hinder för deltagandet i gudstjänsten utgjorde den i närheten av kyrkan belägna krogen. Den förklarar prästens klagan år 1680, att bönderna 'springa ut ur kyrkan under predikan'. Redan år 1669 hade kyrkovisitationsnämnden utfärdat stränga bestämmelser angående handeln med starka drycker: varje krögare, som under gudstjänsten utdelade rusdrycker, skulle straffas, om han var bonde med 10 par spö och om han var krögare med penningböter. Detta förbud förnyades vid följande visitation, och härvid ålades särskilt kyrkovärdarna att utrota oseden att springa ut ur kyrkan under predikan. Till den ändan skulle de använda lämpliga medel, bl. a. skulle de vid fyra dalers vite förbjuda krögarna att sälja sprit 'före predikan'. Säkerligen förbättrades tillståndet ej så snart, det framgår bl. a. av prästens önskan 1688⁵⁵⁾,

---

⁵⁵⁾ Prosten R. Broocmanns rapport angående Laiuse kyrkliga förhållanden 12. X. 1688, LaKA.

att 'denna krogen på grund av mycken förargelse' måtte flyttas längre bort från kyrkan. Denna önskan gick också till slut i uppfyllelse på ståthållarens befallning.

Liksom det var obligatoriskt att gå i kyrkan, så var det förbjudet att arbeta på söndagen. Likväl förekommer detta. Dels tvingade godsens bönderna till arbete, dels försökte bönderna arbeta åt sig själva på sin lediga dag. Över dessa förseelser klagas det år 1634 och följande år. Visitationsnämnden förbjuder strängeligen söndagsarbetet och fäster uppmärksamheten på det straff, som väntar de felande. Den utser även bland bönderna män — uppsyningsmän och förmän — som skola hålla ögonen på befolkningen och anmäla dem som arbeta på sön- och böndagar.

Om kyrkans administrativa angelägenheter få vi följande upplysningar:

Barnen döpas, enligt vad prästen på 30-talet berättar, genast; faddrarnas antal är 'endast' tre, ibland fem eller sju. År 1680 säges, att dopet äger rum i kyrkan före predikan, och dopets innebörd förklaras för de närvarande. För dopet betalas en fast avgift; för utom äktenskapet födda barn är denna större än för inom äktenskapet födda, nämligen en riksdaler.

De ungas undervisning eller konfirmation. År 1637 förklarar prästen vid en kyrkovisitation, att han åt dem, som för första gången vilja begå den heliga nattvarden, ger undervisning hemma. År 1680 är en sådan undervisning av de unga redan ett bruk, och prästen ägnar sig 'flitigt' däråt. Under prosten Broocmanns tid uppstod oenighet mellan denne och hans ämbetsbröder, angående i vilken utsträckning man kunde fordra, att bönderna kände till Luthers katekes. Skulle man tvinga dem att lära sig Luthers katekes med förklaringar ("mit der Auslegung") utan till ord för ord, eller skulle man nöja sig med att fordra de fem huvudstyckena utan förklaring, skriftefrågorna, morgon-, bords- och andra 'andliga böner' utan till, och förmågan att något så när ("etlichermassen") med ord kunna förklara deras innebörd. Prosten tycks luta åt den senare uppfattningen och fäster konsistoriets uppmärksamhet på ⁵⁶⁾ att prästerna i hans kontrakt 'hålla de arma människorna i lära ("in der Lehre") flera veckor' under förevändning, att de skola lära sig katekesen med för-

⁵⁶⁾ Brev från R. Broocmann till konsistoriet 22. III. 1696 RA, LÖvKA 34.

klaringar, men samtidigt låta dem arbeta åt sig; pojarna måste hugga ved och flickorna spinna och tjäna på annat sätt. Prosten kan inte vara nöjd med en sådan ordning och ber konsistoriet om upplysning, huru han skall förfara med de 'fattiga, enfaldiga ("einfältigen") bönderna' Vilket svar han fick är ej bekant.

Äktenskap och vigsel. För dem, som önska gifta sig, lyser det två gånger, enligt vad prästen uppger för 1634 års kyrkovisitationsnämnd, och de, som äro 'duktiga' d. v. s. kunna 'bedja', få tillåtelse att gå till nattvarden innan vigseln. Längre fram måste man låta lysa tre gånger — detta påbjudes av visitationsnämnden — och dessförinnan måste kontrahenterna ge prov på sina kunskaper i katekesen, den, som inte kunde 'katekesens stycken', fick icke viga. Senare talas det om regelbunden undervisning åt äktenskapskandidaterna. År 1680 uppger prästen för visitationsnämnden att denna undervisning varar tre till fyra veckor. Det är förklarligt, att med sådana fordringar de funnos, som levde länge tillsammans utan kyrkans välsignelse. Ertappades de, så väntade dem emellertid strängt straff; både mannen och kvinnan måste enligt vad det uppges vid 1637 års kyrkovisitation — två söndagar å rad stå i halsjärn ("Halseisen") samt ofödröjligen låta sig viga, varvid lanträtten i sin tur har rätt att straffa ännu en gång.

Om de dödas begravning hör man inga särskilda klagomål, utom att somliga döda icke begravas på ortens kyrkogård utan 'var som helst', som det förklaras 1634. Förmodligen begravdes några på grannsocknarnas kyrkogårdar, om de voro närmre, andra på icke helgade orter eller begravningsplatser, varmed förstods såväl gamla hedniska platser som fordom katolska kapell. Detta förklarar antagligen också, varför antalet registrerade dödsfall varierar så kraftigt från år till år: 1642 61, 1644 28, 1650 51 människor. Det må också nämnas, att visitationsnämnden icke är nöjd med att gravarna grävas endast två alnar djupa utan fordrar, att de skola vara 'mansdjupa'.

Vid sidan av den undervisning, som gavs i kyrkan, spelade även husförhören eller de lokala visitationerna ("Local-Visitationen") en roll vid bibringandet av kunskaper åt folket. Det ålåg prästen att företaga dessa besök. Den lokala visitationen tillgick sålunda, att prästen besökte sina församlingsmedlemmar i byar, på gods och gårdar — om möjligt en gång om året — prövade gamlas och ungas kunskaper, samt lärde

dem 'bedja'. Under förra delen av den svenska tiden hörde man i vårt land klagomål över att prästen i detta hänseende visat för litet nit. I Laiuse beröres frågan om husförhören närmare med anledning av 1671 års kyrkovisitation. Det framgår därvid, att prästen gärna skulle ha besökt och förhört bönderna, men de 'nådiga herrarna' vilja inte, efter vad han hört, tillåta det. Vid 1680 års kyrkovisitation ger kyrkovisitationsnämnden prosten i Laiuse följande föreskrift: Han skulle se till, att prästerna överallt vid sidan av de ordinarie husförhören även höllo katekesationer varje vecka, och dessa skulle tillgå sålunda, att det prästen gått igenom privat ("privatim") i byn, skulle han upprepa på söndagen i kyrkan före predikans början, och efter predikan skulle han anställa förhör ("examinieren") på samma saker. På det viset skulle katekesen flera gånger om året bli genomgången. I Laiuse rådde det året tydligen den bästa ordning i detta avseende. Prästen erlägger regelbundet hembesök, går 'från by till by' på vintern i fastlagsveckan och lär sålunda bönderna katekes och böner. Likaså undervisar han varje vecka folket i katekesen, och upprepar det, som han lärt offentligt i kyrkan om söndagen. Församlingsmedlemmarnas framsteg ("profectus") antecknas i ett register. Visitationsnämnden utfärdar för att ännu mer främja detta 'gudfruktiga och ytterst nyttiga arbete', ytterligare några förordningar och påpekar särskilt, att försumliga och olydiga bönder skola straffas likaväl som de, vilka förakta den allmänna gudstjänsten, samt ådömer dem bötesstraff eller någon annan lämplig bestraffning. Enligt vad det framgår av prästens upplysningar, ställa sig nu även godsägarna välvilligt till saken. Några år senare ser man dock icke lika optimistiskt på förhållandena. Godsägarna äro, klagar prästen⁵⁷), ljumma emot saken; de ursäktade sig med det myckna arbetet, skicka ofta bort männen med hästforor, just vid katekesationstiden; bönderna fatta då mod och komma alltför sällan till förhören, då de mena, att prästen ingenting kan göra, när godsherrarna ej befalla dem att gå till bön eller förhör. Prosten Broocmann fortsätter dock 'flitigt' med sina katekesationer.

Ett kristligt tänke- och levnadssätt skulle även morgon och aftonbönerna befordra. Dessa böner skulle regel-

---

⁵⁷) Brev från R. Broocmann till överkonsistoriet 13. IX. 1684 och 6. III. 1685, RA, LÖvKA 23.

bundet hållas på godsen, vilket upprepade gånger inskärpes på kyrkovisitationerna. Till dessa bönestunder måste alla, som arbetade på godset infinna sig, och där skulle föreläsas morgon-, afton- och bordsbön samt katekesens fem huvudstycken. Bönen skulle föreläsas av en därtill skickad arbetare. Att finna någon sådan var tydligen ganska svårt, ibland t. o. m. omöjligt. Så förklarar Laiuse slottsgårds ägare, Erich Fleming år 1674, att han icke känner till någon på sitt gods, som vore så förståndig, att han kunde anförtros en så viktig uppgift som att hålla 'bön'. Men om någon "oskicklig människa lär de andra att bedja fel, så är det knappast bättre, än om de inte alls lära sig någonting" ⁵⁸⁾. Därför vore det bättre att övertänka saken och rådgöra med de andra om huru man skulle kunna ordna dessa förhållanden på bästa sätt. Vid 1680 års kyrkovisitation har frågan tydligen ännu ej bringats närmare sin lösning, ty Laiuse kyrkas 'patroner och medpatroner' förklara då, att de icke kunna finna någon människa, som skulle kunna hålla morgon- och aftonbön med folket på godsen.

I folkbildningens intresse söker man under den svenska tiden upprätta folkskolor. Här äro naturligtvis i främsta rummet prästerna de verksamma krafterna och deras medhjälpare äro klockarna, om de äro kapabla att meddela undervisning. I början av 1600-talet fanns det i Laiuse ej någon klockare, som var i stånd härtill, men efter 1650 innehades ämbetet av en man, som kunde 'sjunga och bedja', och något senare fick man en klockare, som t. o. m. behärskade skrivkonsten. Det är således förklarligt, att prosten Broocmanns omsorg om sockenskolans redan omkring år 1670 ledde till en sådans upprättande i Laiuse. I början vållade väl bristen på en effektiv undervisningsmetod en del svårigheter — det tog t. ex. hela 1½ år att lära sig läsa. Men med den av Bengt Gottfried Forselius — ett namn, som för alltid står inristat i den estniska folkskolans historia — skapade nya metoden övervann man några av de största svårigheterna. Kyrkomyndigheterna söka kraftigt främja folkskolans sak. Så betonar särskilt 1680 års kyrkovisitationsnämnd, att prosten skall vaka över de 'otyska' skolorna i sitt kontrakt, besöka dem, kontrollera undervisningen, undanröjda hindren och med 'yttersta flit' hålla allt i god ordning. Han skulle också uppmuntra och förmana prästerna i sitt kon-

⁵⁸⁾ Brev från E. Fleming 24. IX. 1674, LaKA.

trakt att sörja för bondbarnens undervisning. Som vi redan antytt, fanns det en skola i Laiuse. År 1688 undervisades där 30 pojkar, vilka enligt prästens rapport nästan alla kunde läsa och redan hade gått igenom katekesen flera gånger; också de som nyligen börjat kunde stava ("buchstabiren") vackert. I socknen fanns det redan över hundra personer, som kunde läsa böcker. Somliga barn fingo av prästen abc-böcker med sig hem och lärde hemma de sina att läsa. Efter 20 års skolundervisning har man 'Gud vare tack hunnit så långt' att det överallt i socknen finns människor, som kunna läsa och sjunga, och som 'vackert' förstå sin kristna tro. År 1692 finns det vid kyrkan två skolhus. I det ena undervisas 55 pojkar i det andra 17 flickor. Undervisningens gång och dess mål karaktäriserar prosten Broocmann i sin rapport⁵⁹⁾ sålunda: Tidigt på morgonen börjar undervisningen med morgonbön, vilken består av ett stycke ur katekesen samt en morgonpsalm; då de gå till middagen, få de minsta barnen läsa bordsbönen — likaså efter maten — 'så att de lära sig det ordentligt och hemma kunna bedja för föräldrarna'. Om aftonen slutar undervisningen med bön. 'Hans Majestät Konungen och den höga regeringen måste barnen alltid innesluta i sina böner.' Undervisningen varar, till dess lärjungen fullständigt lärt sig Luthers katekes med förklaringar; innan dess får ingen sluta skolan.

Folkskolan i Laiuse socken var stadd i jämn utveckling, när en allvarlig fara började hota den. Prosten Broocmann meddelar konsistoriet, att godsherrarna ("Edelleute") ha för avsikt att fordra tillbaka 'de estniska skollärarna' ("die Estnische Schulmeister") såsom varande deras livegna. Orsaken är uppenbarligen den brist på arbetskraft, som den stora hungersnöden 1695—97 givit upphov till. Prosten fäster konsistoriets uppmärksamhet på att ett dylikt steg från godsherrarnas sida skulle betyda ett avbrytande av skolarbetet på landet och ber om anvisning, huru han skall förfara, om de skulle sätta sina avsikter i verket. Konsistoriet ålägger prosten att genast meddela, om något sådant skulle ske. Faran är emellertid icke avlägsnad härmed. Snart framställer Laiuse slottsgårds förvaltare till prosten Broocmann den fordran, att alla klockare och skollärare, vilkas föräldrar

⁵⁹⁾ Relation, wie der Gottesdienst mit allen Ceremonien in der Laischen Kirche gehalten wird etc. d. d. 9. Jan. 1692 Reinerus Broocmann, LaKA.

varit livegna bönder ("Erbbauern") skola utlämnas "mit Weib und Kind, Haab und Gut, Vieh und Fasel" ty man ämnar placera ut dem som bönder på de öde gårdarna. Allt vad de äga, ha de förvärvat i kyrkans och skolans tjänst, vari de inträtt som fattiga ungarlar. Prosten förklarar, att han icke kan uppfylla denna fordran på eget bevåg, ty personerna ifråga stå i kyrkans och skolans tjänst, och vidarebefordrar saken till konsistoriet, varvid han tillfogar, att männen ifråga äro sex stycken, av vilka en arbetar i Laiuse socken, de övriga i grannsocknarna ⁶⁰). Konsistoriet klagar då hos generalguvernören, Erik Dahlberg, att godsförvaltarna sträcka ut sin hand efter böndernas skollärare och klockare, och behandla dem som livegna. Generalguvernören finner, att skollärarnas belastande med 'andra dagsverken' ("Frohne") i hög grad skulle hindra bondeungdomens undervisning i kristendom och fordrar, att man skall göra slut på kungsgårdsförvaltarnas och särskilt Laiuse gårds förvaltares godtycke och skadliga "turbationes"; i stället skall man enträget anbefalla dem att främja skolans sak, då den är det enda medlet att befria bönderna ur det mörker, vari de ännu alltjämt vandra ⁶¹).

Angående resultatet av kyrkans och skolans arbete, finnas i handlingarna några uppgifter, som vi här meddela. Vid 1634 års kyrkvisitation förstodo enligt vad protokollet förmäler, av dem som förhördes endast 'några att bedja' de andra — 'inte ett ord'. Hur många, som kommit till förhöret, är inte bekant. År 1641 infunno sig till förhören mindre än 15 ("nicht 15") bönder, som alla kunde 'bedja', och av vilka större delen gingo flitigt i kyrkan och till nattvarden. År 1650 befunnos, som vi förut nämnt, emellertid böndernas kunskaper i 'bedjande' 'vara delvis mycket dåliga'; 1680 infunno sig mycket få ("die wenigsten") församlingsmedlemmar till förhöret och deras kunskaper visade sig vara endast 'medelmåttiga'. Prästen hoppas, att tillståndet längre fram skall förbättras genom skolundervisningen. Naturligtvis giva icke dessa mycket enstaviga omdömen någon nöjaktig bild av folkets religiösa känslor och liv.

Några uppgifter om vidskepliga föreställningar ha inte be-

⁶⁰) Brev från R. Broocmann till konsistoriet 6. VIII. 1698, 24. IX. 1698, och 26. V. 1699, RA, LÖvKA 36 och 38.

⁶¹) Brev från generalguvernör Erik Dahlberg till ståthållare Strömfeldt 13. VI. 1699 (koncept), ERKA, LRKkA, IV, 37-a.

varats i Laiuse, ehuru man vid kyrkvisitationen väl registrerat sådana i andra socknar. När emellertid prästen 1634 och under följande år på förfrågan svarar, att det i Laiuse socken ej finns någon 'vantro' eller några kapell ("Kapellen"), och att endast enstaka individer, så vitt han vet, besöka den helige Johannes kapell i Palamuse socken, så kan det dock förklaras därmed, att prästen, som först nyligen kommit till platsen, ännu ej hunnit lära känna folkets trosliv tillräckligt. Egendomlig är en kyrkvärds förklaring vid visitationen 1634, att bönderna på Leedi gård ej komma för att 'höra predikan', emedan prästen, efter vad de ange, icke har 'deras tro'. Vilken tro, dessa bönder bekänna sig till, nämnes emellertid ej. Det är troligt, att det i några socknar fanns bönder, som bevarat sin romersk katolska tro eller åtminstone själva betraktade sig som katoliker, ehuru de officiellt tillhörde den lutherska kyrkan. Då området kring Laiuse slott någon tid (1558—1582) lytt under Ryssland och senare (1582—1622 med ett kortare uppehåll) under Polen är detta antagande ganska sannolikt. På vilket sätt de tillfredsställde sitt religiösa behov, är icke känt. Ett par smärre uppgifter antyda, att man trodde på och utövade trolldom. Så anklagas vid 1642 års kyrkvisitation en man för att ha förhäxat andras kreatur, en annan gång måste två män stå till svars för att de sökt råd hos en 'häxa'. De anklagade straffas, den ene med 6, den andre med 4 par spö och hotas med strängare straff, om de upprepa sitt brott. År 1691 ställes en kvinna "Dobro Kertu" till ansvar för att hon övat trolldom och iklätt sig varulvs skepnad. Beskyllningen grundar sig på ett yttrande av kvinnans son, som i andras närvaro kallat henne för häxa och varulv. Vid rannsakingen finner emellertid konsistoriet anklagelsen vara ogrundad; i stället befinnes den anklagande vara skyldig. Lögnaren straffas med 4 par spö och sonen, som förolämpat sin moder, med 6 par.

Att det också bland de högre ståndens medlemmar fanns vantro, visar en intressant häxprocess, som 1687 förevar inför Tartu lanträtt, och vari som anklagad figurerade en bonde vid namn Pädeküla Jaan från Vaimastvere gård i Laiuse socken ⁶²). Käranden är ägaren till Vaimastvere gård, löjtnant

⁶²) Se Ex Actis Judicialibus Regn. Judicii Provincialis Districtus Dorpatensis d. 15. Novembris Anno 1687, Dorpat. Criminale in p(unct)o Zauberey c(ontra) Peddakülla Jahn, einen Waimastferschen Bauer. ERKA.

Palmstrauch (skrives också Palmstruck), vilken anklagar bonden för att ha övat trolldom mot honom, till följd av vilken han svårt insjuknat. När emellertid den anklagade fängslades, inträdde genast en förbättring i sjukdomen. Av denna anledning fäste kåranden domstolens uppmärksamhet på några andra egendomligheter i den anklagades handel och vandel, vilka han menar skulle ha sin orsak i trolldomsutövning. Den anklagade förnekar kategoriskt beskyllningen, och säger sig städse ha levat ett kristligt liv. Detsamma intygas inför rätten också av flera vittnen, huvudsakligen bönder, men även av prosten Broocmann i skrivelser till domstolen, medan kårandens vittnen inte kunna framvisa tillräckligt material för att bestyrka sin anklagelse. Domarna, som uppenbarligen dela sin tids åsikter om trolldom och trollkarlar, uppmana flera gånger den anklagade att bekänna sin skuld — ty någon grund måste dock beskyllningen ha — och visa genom Guds ord 'hurusom djävulen ofta gör människorna hårda och halsstarriga, så att de inte vidgå sanningen — sig själva till skada och fördärv,' samt råda honom att bekänna sanningen för sin själs frälsnings skull. Efter 'flitigt och moget' övervägande och begrundande av det förelagda materialet, återstår dock för domstolen intet annat än att tillstå, att varken kåranden eller hans vittnen kunnat tillräckligt bestyrka beskyllningarna. Därför frikänner domstolen Pädeküla Jaan från de mot honom riktade anklagelserna ("peinliche Anklage") och låta honom gå.

Slutligen må nämnas, att man vid kyrkovisitationen också försöker höja folkets etiska standard och bekämpa dess olater. Särskilt sysslar man med de utom äktenskapet födda barnen, vilka vanligen kallas horbarn ("Hurenkinder") och deras föräldrar. På tillfrågan, vem som är barnets fader, tiger ofta modern, ibland nämnes väl också faderns namn, men tillfogas anmärkningen 'rymd' ("verlauffen") — i de flesta fall till Ryssland. Visitationsnämnden ådömer de felande, mannen såväl som kvinnan, kyrkostraff: att stå tre söndagar vid kyrkan i halsjárn ("Halseisen"). Det kyrkliga straffet utesluter likväl icke av lanträtten ådömd bestraffning. 1650 års kyrkovisitationsnämnd ger prästen fullmakt att ålägga dem, som föda barn med skam ("in Unehren"), två dagars kyrkostraff ("Kirchenbusse") och en riksdaler i böter, vilka skola gå till konsistoriet. Likaså har prästen med godsförvaltarens hjälp, rätt att tvinga dem, som före vigseln syndat mot sjätte budet att ingå hederligt äktenskap ("in honorem matrimonii").

Vid kyrkovisitationen var prästen skyldig att anmäla alla, som felat i detta hänseende.

Att de, som bröto mot moralens bud, raskt fingo sitt straff, därför skulle kyrkoföreståndarna sörja. Vid 1680 års kyrkovisitation fingo de fullmakt och skyldighet, att i de fall, då ordinarie domstolssession icke var att vänta inom den närmaste tiden, tillsammans med godsägarna och prästerna bestraffa mindre förseelser. Straffen skulle utmätas alltefter brottets art och omständigheterna vid dess begående, och de pengar, som på denna väg inflöte, skulle 'kastas i kistan' ("in die Lade werfen") Till de mindre förseelserna räknade man, som vi se av visitationsprotokollet, 'horeri', barns olydnad mot föräldrar, superi ("Gesöffe") på krogarna, särskilt på söndagarna, slagsmål o. s. v.

Moraliska förvillelser behandlas regelbundet vid det lägre konsistoriets sammanträden. Också här är det oftast fråga om försyndelser mot det sjätte budet. Båda de anklagade ådömas vanligen enkelt kyrkostraff och dessutom får förföraren 10 par och den förledda 5 par spö. Den senare bestraffningen utdelades genast, som vi se av protokollet. Som exempel på en förseelse av annan art må nämnas, att 1691 en ung man i Laiuse straffades med 10 par spö för att han slagit sin moder. Till slut må antecknas, att bestraffningsplatsen vid kyrkan var kyrkstocken, vid vilken den dömda fängslades eller ställdes i halsjärn. År 1637 konstaterar visitationsnämnden, att det fattas en kyrkstock i Laiuse, och påbjuder att en dylik skall uppställas vid kyrkdörren, 'så att missdådare kunna få passande straff'. Tydligt uppfylles föreskriften, ty sedan talas det inte om att det fattas kyrkstock.

Kriget verkar naturligtvis upplösande på den allmänna moralen, och det är förklarligt, att under det stora nordiska kriget, anklagelser av ovannämnda art börja förekomma allt oftare. Säkerligen är det inte utan orsak, som prosten Broocmann i början av år 1704⁶³⁾ beklagar sig över att 'kristendomen lider svår nöd ("grosse Noht") under krigstiden, ty den största vildhet får makt med några eller rättare många bönder och herrar'.

⁶³⁾ Brev från prost R. Broocmann till generalsuperintendenten N. Bergius 18. II. 1704, RA, LövKA 43.

R E F E R A A T.

Jooni Laiuse kihelkonna elust Rootsi ajal.

Et autori töö Laiuse kohta varsti ilmub eesti keeles suurendatud vormis, pole selle artikli kokkuvõtte vajalik.

(Enär förf. snart utger ett större verk om samma ämne på estniska, kan referat anses onödigt.).

— 150

Est
A-6147
26028